

Особистість в історичній динаміці шлюбно-сімейних стосунків.

Кляпець О.Я.

аспірант НД Інституту соціальної
та політичної психології АПН України
(м. Київ)

Статтю присвячено розгляду еволюції шлюбно-сімейних стосунків в історичному контексті, що відображає динаміку особистісних потреб, які реалізуються в шлюбі. Проведено аналогію з пірамідою потреб А.Маслоу в його теорії самоактуалізації, що дає можливість прогнозувати наступний етап розвитку шлюбно-сімейних стосунків як формацію, яка буде задовольняти потребу в самоактуалізації.

Статья посвящена рассмотрению эволюции брачно-семейных отношений в историческом контексте, которая отображает динамику личностных потребностей, реализуемых в браке. Проведена аналогия с пирамидой потребностей А.Маслоу в его теории самоактуализации, что позволяет прогнозировать следующий этап развития брачно-семейных отношений как формацию, которая будет удовлетворять потребность в самоактуализации.

Існування багатьох визначень шлюбу та сім'ї обумовлено, мабуть, багатоманітністю різних сфер знання, які беруть ці явища за предмет дослідження, і, відповідно, відокремлюють тільки деякі його сторони. Крім того, визначення сім'ї і шлюбу змінюються співмірно з історичним розвитком цих явищ і співмірно з розвитком самої науки, яка в формалізованих струнких дефініціях все більш адекватно відтворює сутність предмету.

На думку психологів-сучасників, шлюб – це поняття, яке відображає соціальні норми і відносини, які складаються між людьми на основі цих норм. Тобто шлюб – сукупність інституційованих соціальних норм, які санкціонують та регулюють взаємовідносини між подружжям, їх права та обов'язки по відношенню один до одного, а також відповідна цій сукупності норм форма відносин між подружжям. Сім'я – це історично конкретна інституційована спільність, мала соціальна група, головне призначення якої – задоволення потреб суспільства у фізичному та духовному відтворенні людини, члени якої пов'язані шлюбними або кровнорідними відносинами та спільністю побуту [Чорний О.О., 1993; Мацковский М.С., 1989; Гребенников І.В., 1991; Кравець В., 2000; Узы брака, узы свободы, 1990; От Я до Мы, 1989; Харчев А.Г., 1986; Егоров В.К., 1986; Герасимова І.О., 1976].

Встановлено, що людство на шляху свого історичного розвитку пройшло різні форми шлюбно-сімейних стосунків: проміскуїтет (неупорядковані статеві стосунки), груповий шлюб, полігінію (один чоловік і

декілька жінок), поліандрію (одна жінка і декілька чоловіків), моногамію (один чоловік і одна жінка) [Антонов А.И., Медков В.М., 1996; Гюггенбюль-Крейг А., 1997].

Еволюція шлюбно-сімейних стосунків, на наш погляд, заснована на динаміці особистісних потреб, що задовольняються шлюбом, і цим дуже нагадує піраміду потреб А.Маслоу.

Нагадаємо, що згідно теорії самоактуалізації Маслоу, потреби самоактуалізації, властиві кожній людині, можуть бути вираженими і задоволеними тільки після того, як будуть задоволені “нижчі” потреби. В нижчому щабелі піраміди лежать базові фізіологічні потреби у виживанні; людям, як і тваринам, для того, щоб вижити, потрібні їжа, тепло і відпочинок. Рівнем вище знаходиться потреба у безпеці; людям необхідно уникати небезпеки і почувати себе захищеними у повсякденному житті. Наступним щабелем піраміди є потреба у приналежності і любові. Після того, як потреби цього рівня (кохати, відчувати себе коханим, спілкуватися з людьми, які тебе приймають, входити до складу групи) задоволені, актуалізується потреба в повазі до себе. Люди потребують позитивних реакцій оточуючих, без яких неможливе відчуття благополуччя та задоволення самим собою. Наступним рівнем піраміди є пізнавальна потреба, тобто потреба у пошуці нової інформації, знань, які б розширили територію “я це знаю і розумію” і дозволили більш повно задовольняти інші потреби. Коли вищезазначені потреби задоволені, люди готові спробувати повністю розвинути свій потенціал, тобто вони готові до самоактуалізації [Крайг Г., 2000].

Розвиток шлюбно-сімейних стосунків відбувається тим же шляхом. Задоволення потреб, які розташовані на вищих щабелях піраміди, неможливе без задоволення потреб, розташованих на нижчих щабелях. Тільки після задоволення фізичних потреб виникають потреби духовного шару і активність по їх задоволенню.

Кожній з форм шлюбно-сімейних стосунків відповідають різні життєві світи особистостей. Життєвій світ формується на перехресті зовнішнього світу і внутрішнього, які знаходяться в процесі динамічного взаємовпливу. Мабуть саме тому нам так важко буває зрозуміти пращурів: змінилися умови існування, цінності, орієнтири, актуалізувалися інші потреби, змінилися життєві світи.

Первинною формою шлюбно-сімейних стосунків є проміскуїтет – неконтрольовані, неупорядковані статеві стосунки усіх з усіма. Вибір партнера виконується тут на основі сексуального потягу і фізичної потреби в його задоволенні. Нема вибору партнера на все життя, є вибір на одну мить, час, ніч. Але виникає проблема: жінка, якщо вона вагітна, не може вже більше стрибати по лісах і лугах та здоганяти здобич. Народжується дитина, жінка повинна її викормити і відновити свій організм після родів. Близько року вона не має можливості повноцінно турбуватися про себе, і тим більше про свою дитину. Інстинкт продовження роду та зберігання життя вимагає виникнення більш стійких зв'язків, в яких партнер зміг би взяти на себе турботу про жінку і потомство. В цей час вибір партнера визначає природний

відбір: в жінці несвідомо шукаються зовнішні ознаки можливості народження здорового і чисельного приплоду, у чоловіку – здатність до продукування здорових, сильних дітей, забезпечення їх та їх матері всім необхідним, навчання дітей потрібним для виживання навичкам. Про кохання не йдеться: необхідно просто фізично вижити, продовжити рід.

Можна зробити висновок, що в епоху проміскуїтета основними є органічні потреби (в їжі, воді, сексі і т.і.), задоволення яких забезпечує виживання. По мірі розвитку людства поступово домінуючим стає інстинкт продовження роду, який поряд з органічними потребами актуалізує потребу у безпеці.

З часу виникнення групового шлюбу з'являються перші шлюбні обов'язки та права. Саме завдяки наявності прав та обов'язків груповий шлюб вважається першою формою шлюбу. Груповий шлюб являє собою союз двох родів, союз братів з їх дружинами або союз сестер з їх чоловіками (паналуальна сім'я), який забезпечує статеві стосунки між ними. Вибір партнера, як і раніше, заснований на механізмах природного відбору, але із розширенням часу взаємодії з іншими з'являються додаткові мотиви вибору: симпатії, потяги. В основу усіх сімейних прав покладене походження по матері (встановлення батьківства в той час – досить складне завдання). Це час матріархату, але характеризується він передусім не домінуючим положенням жінки, а її поліфункціональністю. Жінка робить усе, від чого залежить життя всієї сім'ї, всього роду: вона здобуває їжу, підтримує вогонь, народжує дітей, турбується про них, вирішує родові конфлікти і підтримує зовнішні соціальні контакти [Гребенников І.В., 1991; Витек К., 1988; Кравець В., 2000].

Вживання разом в ці часи замінює поодинокі виживання часів проміскуїтету. Воно надає більшу впевненість у завтрашньому дні, більшу безпеку, і головне – задовольняє вже актуалізовану потребу у приналежності до групи і любові.

Розвиток шлюбно-сімейних стосунків триває, поступово зникає загальність дружин, кожен чоловік тепер має одну чи декілька дружин (моногамія, полігамія), або жінка має декілька чоловіків (поліандрія). Полігамія і поліандрія є перехідними формами шлюбно-сімейних стосунків між груповим та моногамним шлюбом, які відображують пріоритети життя людей того часу, для яких головним все ще залишається задоволення базових фізичних потреб, потреби у безпеці, у приналежності і любові, тому існуючі в той час взаємини між чоловіком і жінкою засновуються на принципі доцільності.

Наступним етапом розвитку шлюбних стосунків є моногамний шлюб у його теперішньому вигляді. З виникненням приватної власності та розширенням торгівлі на перший план поступово висувається чоловік. Жінка втрачає своє положення, її завдання починає зводитися до народження дітей, які б могли успадкувати володіння батька. Дуже важливим стає дотримання подружньої вірності. Єдиний засіб для чоловіка отримати в спадкоємці власну дитину – жорстко контролювати жінку, що він і робить. Тобто

патріархат, по суті, виражає не владу чоловіка, а владу батька, тому що пов'язаний з правом спадкоємництва. Чоловік того часу має повне право мати, крім дружини, декілька наложниць, тому ми можемо зробити висновок, що моногамну сім'ю того часу треба розуміти як однобоко-парну: жінка до моногамії перейшла (її перевели), а чоловік – ні. Тогочасна жінка втрачає почуття самоцінності, вона відчуває себе додатком до чоловіка, його власністю. Вона повністю залежить від чоловіка: як фізично, так і психологічно. Її первозданні потяги починають жорстко придушуватися, спочатку іншими, потім нею самою, вона вчиться приховувати, витіснити свої почуття і забуває про них. Саме з цих часів, жінка, що декілька сторіч назад сама здобувала здобич, сама відбивалася від ворогів і сама годувала своїх дітей, стає “слабкою статтю”. На неї одягають вуздечку, і вона веде фальшиве життя переодягненої істоти. Чоловічий світ придушує природну, дику жінку, вважаючи її занадто агресивною і неконтрольованою, відчуваючи перед нею страх. Таке положення зберігається протягом багатьох віків.

Стародавній шлюб є економічною угодою, де майбутній чоловік купує дівчину у її батька. Для всіх стародавніх культур шлюб як угода – звичайна справа. У стародавньому Єгипті у шлюб вступають за економічними та політичними причинами. Часті випадки, коли у шлюб вступають брат із сестрою, щоб не ділити успадковану землю або державні пости. Перші закони Римського права приписуються Ромулу, засновнику Риму, за якими жінка проголошується власністю свого чоловіка, а сам шлюб існує тільки для народження дітей, а також, щоб сімейна власність залишалася нероздільною. Авторитет батька практично необмежений. В Спарті чоловік дозволяє вступати в статевий зв'язок з своєю дружиною будь-кому, хто просить про це. Жінка при цьому залишається у домі чоловіка, як і народжена нею від чужинця дитина, якщо це здоровий хлопчик (пояснюється це тим, що єдиною метою заключення шлюбу є народження дітей). Стародавня єврейська сім'я є моногамною, але невелику поширеність набули полігамія та співжиття або незареєстрований шлюб (якщо чоловік не може заплатити батькам нареченої викуп, він не може з нею одружитися). Головна фігура у сім'ї – батько. Безбраччя релігією розглядається як святотатство.

Абсолютна пасивність жінки, деформація її особистості слугує самоствердженню чоловіка, задовольняє в ньому тільки що пробуджену потребу в повазі. Можливо саме тому, що потреба в повазі ще не проявилася в повну силу, жінка чіпляється за приналежність сильному чоловіку, а чоловік домагається поваги до себе, контролюючи все і всіх.

У період середньовіччя Європа постійно страждає від навалів північних племен варварів, які приносять з собою власні уявлення про шлюб. Наприклад, згідно з поглядами германських племен, шлюб повинен бути моногамним, а зрада як з боку жінки, так і з боку чоловіка жорстко карається. Французькі племена ухвалюють полігамію і практикують купівлю наречених. При цьому всі варварські племена вважають, що шлюб існує для сексуальної та економічної зручності. З переходом від племенного

до національного суспільства, шлюб починає розглядатися як економічна угода: дівчина “продає” свою цноту, а чоловік бере на себе обов’язки матеріально забезпечувати її та їх майбутніх дітей. Таким чином, можна зробити висновок, що роль жінки в часи Середньовіччя стає більш активною: вона розглядається як товар, доцільне капіталовкладення, що не має прав до весілля, але може брати участь у активному соціальному житті, хай з-за спини чоловіка, після. Романтичне кохання набуває великої цінності. Але не до власної дружини чи власного чоловіка. Рицарі того часу співають серенади в основному під вікнами чужих дружин, в той же час як під вікнами власних дружин міг співати хтось інший. Тому зрада у цей час є звичайною справою. Пізніше, в епоху Ренесанса та Реформації, погляди на шлюб стають більш ліберальними, шлюб стає більш добровільним союзом, а кохання іноді – мотивом вступу у шлюб [Шнейдер Л.Б., 2000; Уотс А., 1999].

У період християнства закони про шлюб змінюються, але тенденція чоловіка здобувати повагу за рахунок пасивного пристосування жінки зберігається. Християнська сім’я надає батькові (чоловікові) роль голови, Вождя і Вчителя. Жінка знаходиться у підпорядкованому положенні: вона має дуже мало прав, але багато обов’язків. Материнська роль жінці домінує над роллю коханки. Взагалі сексуальні стосунки у християнстві признаються незначними. За рішенням Карфанеського собору 398 року, дівчина повинна зберігати цноту три дні і три ночі після весілля, і тільки потім, за умови уплати церковного збору, вона може вступати в статеві стосунки. Чоловік вважається духом, а жінка – тілом, тому жінка не має право вибирати чоловіка, вибір шлюбного партнера робить лише чоловік. Практично забороняється розлучення. Стосунки подружжя нагадують стосунки між батьком та дитиною. Чоловік не має надію знайти в дружині подругу, соратника, духовно близьку людину та помічника. Жінка не має надії знайти справжнього чоловіка, бо не має можливості стати справжньою жінкою, вона все життя залишається маленьким залежним інфантильним дівчиськом без власного розуму і сили [Алан Уотс, 1999; Шнейдер Л.Б., 2000].

Слов’янські сім’ї XIV-XV ст. характеризуються більш рівним розподіленням прав та обов’язків між чоловіком та жінкою, свободою, авторитетом та соціальною активністю жінки. Сім’ї включають в свій склад братів, їх дружин, їх дітей. Заміжня жінка має таку ж свободу, як і до шлюбу. Вона має можливість розлучитися та повернутися до дому матері і батька. Чоловікі відповідають за зовнішній, природний та соціальний простір, а жінка – за внутрішній простір – дім та сім’ю [Кравець В., 2000]. Стосунки чоловіка та жінки будуються тут на конфліктності. Мабуть вирази “б’є – значить любить”, “мілі сваряться – тільки граються” і т.і. – відлуння саме тих часів.

Конфліктність між чоловіком і жінкою, між різними поколіннями, характерні для тогочасних слов’янських сімей, пояснюється повнішою актуалізацією потреби в повазі і спробою її задоволення, як це робить підліток: агресією, конфліктністю і суперництвом.

Вперше рівність чоловіків та жінок перед законом проголошує Французська революція 1793 року, коли вводяться шлюб за взаємною згодою та система розлучень. Накінець, потреба в повазі починає задовольнятися дорослим, цивілізованим шляхом: через досягнення особистістю успіхів в своєму розвитку.

На початку ХХ сторіччя, у перші роки радянської влади, у Росії та Україні відчувається дух змін у ставленні до шлюбу і сексу. Здається, що традиційна мораль і шлюб як соціальний інститут потрапили в опалу. Широко розповсюджуються дискусії на тему “вільного кохання” і суперечки про те, чи потрібні пролетаріату якісь сексуальні обмеження [Кравець В., 2000; Залкінд А.Б., 1990]. Дехто в моногамії вбачає форму розвитку приватної власності і пропонує залишити цей “буржуазний пережиток” в минулому. До кінця 20-х років, коли сексуальну анархію було більш-менш подолано, відновлюється орієнтація на стабільний шлюб. Але цей період короткочасного повернення до проміскуїтету допоміг особистості відчувати пристрасть без ланцюгів економічної вигоди, згадати про можливість вільного вибору партнера, не обмеженого рамками комерційної угоди, про можливість кохання “навіть” у шлюбі.

У ХХ сторіччі шлюб набуває багатьох нових рис. Вплив економічних мотивів на вступ до шлюбу все ще відчувається, але основним мотивом стає кохання. Бажаючі одружитися вільно вибирають собі партнерів, рішення батьків стає все менш впливовим, спостерігається небувало високий ступінь автономності дітей від батьків. Батьки приймають принцип демократичного ставлення до своїх дітей, жінки перестають бути додатком для своїх чоловіків, основною функцією якого є народження дітей. Значно спрощена процедура розлучення. В усіх країнах рівень урбанізації впливає на структуру сім'ї. Сім'я стає більш гетерогенною в усіх аспектах: майновому, соціальному, релігійному тощо. Збільшується вік вступаючих у шлюб молодих людей, змінюється мотивація створення сім'ї. На перший план висувається задоволення потреби у пізнанні, у особистісному розвитку, у творчості. Умови існування вже не так жорстко детермінують соціальне життя людини.

Завдяки актуалізації потреби у пізнанні, поряд з традиційним шлюбом, розповсюджуються альтернативні форми шлюбу, що не орієнтуються на існуючі соціальні стереотипи. Особистість нарешті може пізнавати себе і світ, свідомо вибирати, що є кращим саме для неї, і творити свої стосунки власними руками. До альтернативних форм шлюбно-сімейних стосунків включаються: свідома самотність або безбраччя (свідоме рішення не вступати в шлюбні стосунки; такі люди мають близькі емоційні стосунки, але не ведуть спільного побуту), незареєстроване співжиття або цивільний шлюб (головна особливість – відсутність юридичної реєстрації шлюбу), свідомо бездітний шлюб (мається на увазі ситуація, коли партнери можуть, але не бажають мати дітей), відкритий шлюб (головна особливість – негласний або вербалізований договір про особисте життя, в якому фактично узаконюється зрада), позашлюбний секс або скрите двоєжонство чи конкубінат (це,

наприклад, зв'язок одруженого чоловіка з неодруженою жінкою, при якому передбачається участь у веденні спільного господарства, можлива поява дітей; він часто закінчується або утворенням нового традиційного шлюбу, або досить швидким зникненням стосунків), свінгерство (головна особливість: сім'я створюється з двох подружніх пар, які обмінюються одна з одною партнерами), гомосексуальні пари (в основі яких покладене одностатеве кохання), груповий шлюб або колективна сім'я (яка складається з відносно великої кількості дорослих членів, які мають між собою статеві стосунки, і їх дітей), регулярно-роздільний шлюб (де чоловік та жінка протягом довгого часу живуть роздільно, бажаючи уникнути рутинізації життя і побутових сварок; необхідно розрізняти роздільне проживання і шлюбний сепаратизм, який є спробою позбавитися напруги між чоловіком та жінкою; постійне роздільне проживання запобігає саму можливість виникнення такого стану). Альтернативними сімейними стилями, що набули в наші часи великого розповсюдження, є "послідовна полігамія" (повторні шлюби) і сім'я з нерідними батьками [Голод С.І., 1998; Шнейдер Л.Б., 2000].].

Якщо обмежитися останніми роками європейської цивілізації, можна відмітити, що сім'я будується на основі подружніх стосунків, а не кровнорідних, зростає тенденція членів сім'ї до індивідуалізації, шлюб звільняється від релігійних, національних та інших забобонів, значно послаблюється суспільний контроль у галузі міжстатевих відносин. Шлюб вже не нагадує кріпосну залежність, він у більшості випадків базується на коханні, і його тенденцією стає егалітарність. Найбільшою цінністю стає індивідуальність, інтереси, бажання кожного, орієнтація на конкретну ситуацію та конкретного партнера, розвиток стосунків та прийняття кожним членом сім'ї відповідальності за стосунки на себе [Кузнецов М.Т., 1992; Психологія життєвої кризи, 1998].

Зміст викладених у статті матеріалів дає можливість зробити такі висновки:

В основі еволюції шлюбу лежить послідовна актуалізація базових потреб особистості, що задовольняються шлюбом. При цьому задоволення одних з них спричинює актуалізацію інших, потреб більш високого порядку. А потреби більш високого порядку, властиві кожній людині, можуть бути вираженими і задоволеними тільки після того, як будуть задоволені "нижчі" потреби.

Кожна з історичних форм шлюбно-сімейних стосунків задовольняє актуальну на той час потребу особистості: від органічних потреб (в часи проміскуїтета) до потреби у пізнанні (у наш час).

Еволюція шлюбно-сімейних стосунків характеризується поступовою автономізацією особистості. Прадавня особистість не уявляє свого існування без інших, вона повністю залежить від колективу; задоволення її потреб, її виживання можливе лише за допомогою, участю інших. Сучасна людина спрямована на створення союзу цілісних особистостей, які об'єднані один з

одним не тільки спільними цілями, а й взаємодоповненістю їх життєвих світів.

Можна спрогнозувати, що наступною формою шлюбу буде така форма, що зможе задовольнити вищу за потребу в пізнанні потребу в самоактуалізації. Ми можемо очікувати, що найбільшою цінністю в шлюбі буде особистісний розвиток, реалізація всіх особистісних потенцій, самоздійснення кожного члена сім'ї. Така форма стосунків характеризуватиметься партнерством, гнучкою солідарністю, пошуком згоди і співробітництвом, повагою прав іншої людини. Мова йде про малу групу, котра функціонує на основі вербального контракту, коли достатньо одному з подружжя відректися від нього, щоб договір втратив силу. Тобто розрив стосунків буде мати характер не провалу і краху, а ймовірної можливості згідно прийнятим умовам. Такий шлюб хочеться назвати "шлюбом між люблячими друзями".

Список використаних джерел:

1. Антонов А. И., Медков В.М. Социология семьи.- М.,1996
2. Витек К. Проблемы супружеского благополучия.: Пер с чешск./ Под ред. М.С. Мацковского. – М.: Прогресс, 1988. – 144с.
3. Герасимова И.А. Структура семьи. – М.: Статистика, 1976. – 168с.
4. Голод С.И. Семья и брак: историко-социологический анализ. – С-П.: Петрополис, 1998. – 277с.
5. Гребенников И.В. Основы семейной жизни: Учеб. пособие для студ.пед.ин-тов. – М.: Просвещение, 1991. – 158с.
6. Гуггенбюль-Крейг А. Брак умер – да здравствует брак! СПб.,1997.
7. Егоров В.К. История есть смена поколений. – М.: Молодая гвардия, 1986. – 256с.
8. Залкинд А.Б. 12 половых заповедей победившего пролетариата / Философия любви: Сб.: В 2 ч. / Сост. А.А. Ивин. – М.: Политиздат, 1990. – 605с., С.115-121
9. Кравець В. Теорія і практика дошлюбної підготовки молоді. – К.: Київська Правда, 2000. – 688с.
10. Крайг Г. Психология развития. – СПб.: Изд-во "Питер", 2000. – 992с.
11. Кузнецов М.Т. Введение в психогигиену любви и брака. – Минск: Беларусь, 1992. – 224с.
12. Мацковский М.С. Социология семьи: Проблемы теории методологии и методики. – М.: Наука, 1989. – 116с.
13. От Я до Мы: Азбука семейной жизни / Сост. С.В. Ковалев. – М.: Педагогика, 1989. – 336с.
14. Психологія життєвої кризи / Відп. ред. Т.М. Титаренко. – К.: Агрпромвидав України, 1998. – 348с.

15. Узы брака, узы свободы / Сост. Т. Разумовская, - М.: Молодая гвардия, 1990. – 222с.
16. Уотс А. Природа: мужчина и женщина. Путь освобождения / Пер. с англ. – К.: София, ltd, - 1999. – 288 с.
17. Харчев А.Г. Исследования семьи: на пороге нового этапа // Социологические исследования. – 1986. - № 3. – С. 23-33
18. Чорний О.О. Динаміка функціонування сучасної сім'ї як соціального інституту (соціально-філософський аналіз). – Дисс. канд. філос. наук, спец. 09.00.11.- соц.філософія, Київ, 1993. – 156с. Інст-тут філософії.
19. Шнейдер Л.Б. Психология семейных отношений. Курс лекций. – М.: Апрель-Пресс, Из-во ЭКСМО-Пресс, 2000. – 512с.